

مقدمه

یکی از عرصه‌های مهم و در عین حال که نیاز به بحث و بررسی می‌باشد. مسائل مرتبط با زنان در فرهنگ مهدویت است. از آنجا که زنان، بخش عمده یک جامعه را تشکیل داده با توجه به نقش و تأثیرات چند جانبه ایشان در تمامی مسائل از جمله عقیدتی و حضور در تمامی عرصه‌های جامعه، بخصوص خانواده توجه به این قشر از جامعه برای گسترش فرهنگ مهدویت و نهادینه کردن این فرهنگ میان افراد جامعه لازم و ضروری است. با توجه به نقش تربیتی مادران، کلید جامعه مهدوی پویا و موثر در دستان زنان است.

حضرت امام خمینی در مورد نقش زنان در جامعه اسلامی می‌فرمایند: «زنان انسان‌ساز هستند.» (جمعی از مآلفان، ۱۳۸۷: ۳۶) و در جایی دیگر نیز می‌فرمایند: «از دامن زن مرد به معراج می‌رود» (خمینی، ۱۳۶۵: ج ۶، ۱۹۴).

آنچه در این تحقیق به آن پرداخته می‌شود، صرفاً تلاشی است برای گشودن پنجره‌ای کوچک در زمینه نقش تربیتی زنان و در تداوم اعتقاد به مهدویت.

در این تحقیق اشاره کوتاهی به نقش تربیتی زنان در ۳ عرصه شده است:

- ۱: خودسازی و خودآگاهی
- ۲: نقش زنان در خانواده (به عنوان همسر یا مادر)
- ۳: نقش زنان به عنوان یک فرد فرهنگی (معلم و یا نویسنده در جامعه)

تعریف اصطلاحات

۱-۱: مهدی

مهدی، اسم مصدر هدایت است. به معنی کسی است که به وسیله خدا هدایت شده باشد، و بنابراین معنا برخی از پیامبران و بزرگان را بدون آن که مهدی موعود و منتظر پندارند، مهدی خوانده‌اند. حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله در حدیثی این واژه را به همین معنا درباره حضرت علی علیه السلام به کار برده‌اند. (الهامی، ۱۳۸۵: ۲۷۰).

اهل سنت اغلب این واژه را در برابر چهار خلیفه بعد از پیامبر به کار برده‌اند (خلفاء الراشدون المهدیون). (قزوینی، ۱۳۸۱: ج ۱، ۱۶) با توجه به این معنی همه امامان عنوان مهدی را داشته‌اند. به همین دلیل در کتب مربوط به زیارات به تمام امامان (الائمة الراشدون المهدیون) اطلاق شده است. (بابویه، بی‌تا: ج ۲، ۳۷۱؛ بروجردی، بی‌تا: ج ۲، ۱۱۴).

ولی واژه مهدی در مفهوم نجات بخش، عنوان خاص امام دوازدهم شیعه است، که در آخرالزمان ظهور می‌کند.

و در اصطلاح شرع، اطلاق مهدی به این مفهوم، به هیچ‌کس جز امام غایب، صحیح نیست. و حتی اطلاق آن به دیگر امامان نیز درست نمی‌باشد.

۱-۲- مهدویت

۱-۲-۱- مهدویت در لغت و اصطلاح

مهدویت؛ در لغت، به معنای مهدی بودن، در اصطلاح، اعتقاد به ظهور حضرت مهدی علیه السلام را گویند. که از جمله اعتقادات اصولی مذهب شیعه اثنی عشری است. این موضوع در اسلام به قدری مسلم است، که درباره آن کتاب‌های متعدد تألیف شده است که تاریخ نگارش بعضی از آن‌ها، سال‌ها پیش از تولد حضرت بوده؛ مانند: کتاب المشیخه که یکصد سال قبل از غیبت کبرای نوشته شده و اخبار مربوط به غیبت حضرت مهدی علیه السلام در آن آمده است. (تونه‌ای، ۱۳۸۵: ۱۱۷).

۱-۲-۲- تعریف تربیتی مهدویت

تعریف تربیتی مهدویت

مهدویت؛ اندیشه پیروزی نهایی نیروی حق و صلح و عدالت، بر نیروی باطل و ستیزه و ظلم است. در سخنی دیگر؛ یعنی حکومتی که (یرضی بخلافته السماوات والارض). آسمان و زمین هر دو ظاهر رضایت و خشنودی می‌کنند.

مهدویت؛ یعنی اعتقاد داشتن به شخص حضرت مهدی علیه السلام و حکومتی که ایشان برای مردم به ارمغان خواهند آورد و تنها ایشان هستند که به طور شایسته صلاحیت پاسداری از اهداف اسلام و قرآن را دارا می باشند. بنابراین، اعتقاد به امامت و مهدویت حضرت مهدی علیه السلام چنان نیرویی از ایمان به آینده را در انسان ها به وجود می آورد که سنگر روحی و عقیدتی مقاومت مسلمانان را در برابر حکومت های غربی و شرقی و آنان که علیه عقیده مهدویت تلاش می کنند، را استحکام می بخشد. پس هرگز نباید تأثیر نقش عملی اعتقاد به مهدویت را از سایر اعتقادات دینی کمتر دانست. و دیگر این که این اندیشه و عقیده برای نهادینه کردن و تداوم اسلام نقطه بسیار حساس و قابل توجه بشمار می رود. و مسلمانان را از این که عمر اسلام را پایان یافته بدانند، که در نتیجه از خود و از دین و مکتب اسلام مأیوس شوند، نجات می بخشد. و از این که مسلمانان وابستگی فکری به بیگانگان پیدا کنند و یا تحت سلطه سیاسی و نظامی مکتب های الحادی کفر قرار بگیرند، و حضور اسلام را در جهان بی تأثیر بدانند، مصونیت می بخشد.

اندیشه پیروزی حکومت حضرت مهدی علیه السلام باعث می شود که دین در اعماق جان انسان ها مانند کوه و زمین و آسمان استوار گردد. و به مسلمانان اصلاتی بدهد که ایشان، برای تحقق عدالت واقعی تلاش نمایند. مسلمانانی که ایمان به امامت حضرت صاحب زمان علیه السلام داشته باشند، هرگز دچار سردرگمی های سیاسی و انحطاط فرهنگی نخواهند شد؛ زیرا کسی که به چیزی ایمان قلبی داشته باشد، همین اعتقاد و امید او رابه سوی ارائه طرح و برنامه ریزی دقیق برای رسیدن به سعادت و پیشرفت واقعی راهنمایی می کند. انسان هایی که به پیروزی بی قید و شرط حضرت مهدی علیه السلام بر حکومت های ظالم معتقد باشند، در رأس اهدافشان رفع هرگونه ظلم و ستم و یا زیر بار ظلم رفتن قرار می گیرد. لذا با توجه به روحیه آزاد منشی شان به مبارزه با ظالمان و ستمکاران برمی خیزند؛ چنان که به عنوان مثال: می توان انقلاب های بزرگ دینی و سیاسی را نام برد، که از همین اعتقادات سرچشمه گرفته است. عقیده به مهدویت در تمامی اعصار و ادوار شیعه را در موضع نفی و رد هر نظام غیر شرعی قرار داده و مسئولیتی بس خطیر به عهده شیعیان واگذار کرده است. و موفقیت در این مسئولیت، جز با آگاهی و علم کامل و با

طلب استعانت از خداوند در زمینه شناخت، و معرفی حکومت حضرت مهدی علیه السلام برای جهانیان حاصل نمی گردد. خداوند در قرآن کریم می فرماید:

«وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (آل عمران: ۱۳۹)

سستی نکنید و اندوهناک نشوید زیرا شما بلندمرتبه هستید اگر در ایمان خود ثابت قدم باشید!

۲ اعتقاد به مهدویت در فرقه های مختلف

در باب مهدویت، عقیده مذهب شیعه این است که مهدویت خاصه صحیح و مقبول است. و به تعبیر دیگر آن چه مورد پذیرش است؛ مهدویت شخصیه می باشد نه مهدویت نوعیه، لکن بعضی از صوفیه و عرفا قائل به مهدویت نوعیه هستند. به این معنا که عقیده دارند، در هر عصر و دوره ای باید یک مهدی وجود داشته باشد که ویژگی ها و خواص مهدویت و هادویت را داشته باشد. و می گویند هیچ عصری خالی از یک مهدی نیست و ضرورتی هم ندارد که مشخص شود که از نسل چه کسی است و یا، چه خصائصی را دارا می باشد. اما شیعیان بر این عقیده هستند که؛ یک فرد که مهدی این امت و دیگر امت ها خواهد بود، دارای ویژگی های مشخصی می باشد. خانواده اش، پدرش، مادرش، نام محل تولد، غایب شدنش، ظهورش و حتی خصوصیات جسمی او و در یک کلام همه ابعاد مربوط به او اعلام شده است. لذا با توجه به این مشخصات، ما فقط یک مهدی را که واجد تمامی شرایط و خصائص باشد را قبول داریم. (نشر موعود، ۱۳۸۵: ش ۱۰ و ۱۱، ۴۸).

۳- منبع اصلی ایمان به ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه

اعتقاد به اصل امامت و رهبری جامعه از مسائل اساسی اسلام است، که در متن تعالیم آن قرار دارد. طبق آیه ای از قرآن کریم، امامت منصبی است که به حضرت ابراهیم خلیل علیه السلام پس از آن آزمایش بزرگ، اعطا شده است. (همدانی نجفی، ۱۳۸۵: ج ۲، ۴۵).

طبق روایات متواتر که شیعه و سنی هر دو آن ها را نقل کرده اند، این منصب در اهل بیت پیغمبر صلی الله علیه و آله هم قرار داده شده است. لذا بر این اساس مقرر شده که در هر عصری، فردی از این

خاندان که واجد صلاحیت‌های لازم از جمله علم و عصمت است عهده‌دار منصب امامت و رهبری باشد. (مجلسی، ۱۳۷۸: ج ۱، ۲۱۷، ۲۸۲ و ۲۹۱، ۲۸۳ و ۲۹۲).

چنین شخصی محب خدا و عدل قرآن و راهنمای مردم و نگهبان دین و شریعت است. اصل امامت تا پایان جهان ادامه خواهد داشت و نقطه کمال و شکوفایی کامل آن در دوره ظهور مسرت‌بخش حضرت مهدی علیه السلام و برپایی حکومت عدل جهانی آن حضرت خواهد بود؛ که با شکوفایی همه استعدادهای بشری و تکامل اندیشه‌ها و آشکار گشتن برکات زمینی و آسمانی، جهان پر از عدل و خیر و برکت می‌شود. برنامه تشکیل امت نوین جهانی، که باید منتهی به گسترش عدالت و حاکمیت توحید گردد، از متن تعلیم اسلام استفاده می‌شود. قرآن کریم در چند سوره آن را اعلام کرده و صدها روایت نبوی از جهانی شدن اسلام و حکومت عدل و استقرار امنیت کامل در روی زمین، پس از ظهور مهدی موعود که از دودمان رسالت و فرزندان علی علیه السلام و فاطمه علیه السلام و هم نام و هم کنیه پیامبر صلی الله علیه و آله می‌باشد، خبر داده است. (شعراء: ۲، لیل: ۲۵۵) اعتقاد به ظهور حضرت مهدی علیه السلام با اوصاف ذکر شده مطلبی است که در نصوص اولیه اسلامی مطرح شده، بر اساس احادیث متواتر، پیامبر صلی الله علیه و آله از این واقعه مبارک خبر داده و از امت خود درخواست نموده‌اند که در انتظار این روز بزرگ باشند. اگرچه مسأله ظهور از بشارات کلی مربوط به عالم گیر شدن اسلام و غلبه حق بر باطل استنباط می‌شود؛ ولی این به آن معنی نیست که مسأله ظهور تنها یک مفهوم استنباطی از مضمون احادیث باشد، به دلیل این که نصوص روایی به طور مستقل بر آن دلالت دارند. و استناد عمده اهل ایمان به همین نصوص است، چراکه این روایات صراحت بر ظهور حضرت مهدی علیه السلام و علائم آن دلالت دارد. (مجلسی، ۲۷۴: ۱۳۷۸ و ۲۷۵ و ۲۷۶).

بنابراین می‌توان گفت: اوضاع و رویدادهای تاریخی که بعد از پیامبر صلی الله علیه و آله رخ داده در پیدایش آن نقشی نداشته است. زیرا مبدأ این اندیشه، عصر رسالت می‌باشد. و احادیث مربوط به آن متجاوز از هزار روایت است. کتاب‌های حدیث و تفسیر و بسیاری از کتاب‌های مستقلاً که بیش از دوازده قرن از تألیف آن‌ها می‌گذرد و توسط بزرگ‌ترین خبرگان و محققان علوم اسلامی نگاشته شده‌اند، با صراحت بر این مطلب دلالت می‌کنند که؛ شخص پیامبر صلی الله علیه و آله مسأله ظهور

مهدی موعود علیه السلام را بشارت داده‌اند. و این بشارت‌ها را صحابه آن حضرت و تابعین صحابه و بعد از آن‌ها طبقات دیگر از روات نقل کرده‌اند. (عبدلی چارلی، ۱۳۹۰: ۲۴۰ و ۴۴۳).

نقش زنان در تکامل جامعه

امام خمینی می‌فرماید: «صلاح و فساد یک جامعه از صلاح و فساد زنان آن جامعه سرچشمه می‌گیرد.» (خمینی، ۱۳۶۵: ج ۱۶، ۱۲۵).

و در یکی دیگر از بیاناتشان می‌فرمایند «نقش زن در جامعه والا تر از نقش مرد است» چرا که زنان علاوه بر این که خودشان یک قشر فعال هستند، قشر دیگری را در دامن خود پرورش می‌دهند. (همان، ۱۳۰).

همان‌طور که بیانات امام خمینی نشان می‌دهد، زنان نقش مهمی در سعادت و شقاوت جامعه دارند. جامعه با وجود زنان شایسته و صالح در مسیر کمال و سعادت حرکت می‌کند، زنان با انتخاب درست و انجام اعمال صالح علاوه بر این که خودشان در مسیر هدف آفرینش قرار می‌گیرند، دیگران را نیز می‌توانند به سوی این مسیر هدایت کنند. از تأثیرات مثبت زنان می‌توان به تأثیر مثبت در مرحله اول بر همسر و فرزندان و در مرحله بعد بر افراد اجتماع اشاره کرد. چنان که می‌دانیم؛ هرگاه انسان‌ها از استعدادها و توانمندی‌های وجود خود آگاهی داشته باشند به طور حتم، بهتر می‌توانند از این استعدادها استفاده کنند.

زنان با توجه به ویژگی‌های خود به خوبی می‌توانند، در قدم اول، اعتقادات و تفکرات خود را براساس اسلام و قرآن و سیره ائمه اطهار علیهم السلام استحکام بخشند. و در قدم بعدی از این ویژگی‌ها بهره گرفته و تأثیرات بسیار خوبی را برای اطرافیان داشته باشند. و وظیفه خود را نسبت به تبیین و تداوم اعتقاد به مهدویت عملی نماید. در این قسمت مختصراً به برخی از این ویژگی‌ها اشاره می‌نماییم:

الف: گرایش معنوی و رشد اخلاقی زنان

گرایش قلبی به دین در میان زنان به وفور بیشتر از مردان به چشم می‌خورد. زنان مسائل روحی و روانی را با روان خود سازگارتر می‌یابند. (سروری، ۱۳۷۷: ۱۴۱، ۴۲۷)

این نکته را بسیاری از روانشناسان مانند پروفسور روژه پیره هم تأیید کرده‌اند. (پیره، ۱۳۷۷: ۱۴۱) زنان مذهبی‌تر از مردان هستند، آن‌ها بیشتر از مردان در مجالس مذهبی شرکت کرده و از عهده فعالیت‌های مذهبی به خوبی برمی‌آیند؛ زیرا وجود احساسات سرشار در شاکله طبیعی زنان موجب گرایش خاص آنان نسبت به مسائل مذهبی، دینی، عرفانی، و امور ماوراءالطبیعه می‌شود. از طرفی دیگر اندیشه اخلاقی زنان نیز به طور عمده به روابط بین افراد توجه دارد و با احساس مسئولیت نسبت به دیگران همراه است و حس از خود گذشتگی دارد. زنان گرچه احساسی‌تر هستند ولی در مسائل اخلاقی، مذهبی سختگیرتر می‌باشند. (حسینی، ج ۲، ۳۴۹، لیندزی، ج ۲، ۱۳۸۱، ۳۱۷).

ب: بینش درونی زن

شناخت یکی از مهم‌ترین امتیازهای اعطا شده به بشر می‌باشد. در مفاهیم دینی می‌بینیم که هدف اساسی درآفرینش انسان معرفت و شناخت اوست.

«أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ» (مومنون: ۱۱۵) آیا گمان کردید

شما را بیهوده آفریده‌ایم، و به سوی ما باز نمی‌گردید؟

«اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ

عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا» (طلاق: ۱۲)

خدا همان کسی است که هفت آسمان را آفرید و از زمین نیز مانند آن‌ها را پدید آورد. فرمان از جانب او صادر می‌شود و از میان آسمان‌ها یکی پس از دیگری فرود می‌آید تا به زمین برسد، آری چنین مقرر شده تا بدانید که خدا بر انجام هر کاری تواناست و علم او بر هر چیزی احاطه دارد.

شناخت خود و جهان هستی به انسان کمک می‌کند تا مجهولات نظری را حل کرده و از سردرگمی فلسفی خارج شود. ابزار و راه‌های شناخت متفاوت است، چراکه افراد با توجه به استعدادها و توانایی‌های ویژه خود به این معرفت می‌رسند. یکی از راه‌های آشنایی با جهان خارج، راه فطرت است، دیگری قوه عقل و تفکر است که از حواس ظاهری استفاده می‌شود.

ابزار دیگر: قلب ودل است، قلب انسان کانون عواطف و انفعالات است. که در پس احساس و ادراک ذهنی به وجود می‌آید. راه قلب بنابر نظر عرفا کشف و شهود نامیده می‌شود. در واقع انسان‌ها بدون هیچ‌گونه برهان عقلی و گواه نقلی، تنها با مشاهده و توجه عمیق قلبی بر عالم هستی می‌توانند به رمز و راز آن پی ببرند این راه برای شناخت حقیقت‌ها و واقعیت‌های بزرگ مثل وجود خداوند، عالم غیب، نقش بسزایی دارد. چنان‌که حضرت علی علیه السلام در پاسخ ذعلب یمانی که می‌پرسد خدا را چگونه دیده‌ای! می‌فرماید: دیده‌ها هرگز او را آشکار نمی‌بیند، اما دل‌ها با ایمان درست او را می‌بینند، خدا به همه چیز نزدیک است نه آن‌که به اشیاء چسبیده باشد، و از همه چیز دور است نه آن‌که از آن‌ها بیگانه باشد، گوینده است نه با اندیشه و فکر، اراده کننده است نه از روی ارزو و خواهش، سازنده است نه با دست و پا، لطف دارد نه آن‌که پوشیده و مخفی باشد، بزرگ است نه با ستمکاران، بیناست نه با حواس ظاهری، سرها و چهره‌ها در برابر عظمت او به خاک افتاده و دل‌ها از ترس او بی‌قرارند. (نهج البلاغه، خطبه ۱۷۹).

روان‌شناسان در مباحث زنان به این دیدۀ درونی پرداخته و بر این باورند که زنان دارای بینش درونی می‌باشند. و از طریق الهام و آگاهی‌های درونی خویش می‌توانند به شناخت دست پیدا کنند. (طیبی، ۱۳۸۱: ۱۹۲).

این بینش درونی باعث می‌شود که نگرش زن به حیات و جهان هستی بدون واسطه صورت گیرد، به عبارت ساده‌تر در علم حضوری یعنی شهود واسطه‌هایی مانند برهان، صغری و کبری وجود ندارد در روانشناسی معرفت، تقریباً مسلم شده است که نگاه مرد و زن به واقعیت حیات از جهاتی متفاوت است. اگر مردان به وسیله حواس و عقل نظری به واقعیت می‌نگرد، گویی زنان با نیروی خود حیات، به حیات می‌نگرد. ممکن است مرد، معلومات و معقولات بیشتری از واقعیت داشته باشد اما این زنان هستند که راحت‌تر و بیشتر، طعم حیات را در ذات خود می‌چشند. (طاهری، ۱۲، فیروزه‌چی، شماره ۲۷۱، ۱۳۸۷، ۲۱۱) در مطالعات میدانی به راحتی می‌توان نقش بینش درونی زنان را در استحکام بنیان خانواده مشاهده کرد.

بسیاری از زنان با استفاده از این نیروی اختصاصی می‌توانند منشأ اختلاف‌ها و مشکلات خانوادگی را یافته و با استفاده از شیوه‌های گوناگون عاطفی و عقلی درصدد حل آن برآیند.

زنان به گواهی دل خویش اهمیت می‌دهند و در زندگی روی آن حساب می‌کنند با دقت در زندگی زنان اعم از تحصیل کرده و یا بی‌سواد، روستایی، شهری، شرقی و غربی در بررسی رفتارهای روانی آن‌ها می‌توان به راحتی بینش درونی و تند هوشی آن‌ها را در یافت. زنان عشایر و روستایی بدون هیچ‌گونه امکانات آموزشی، ابزاری برای راحتی اعضای خانواده اختراع می‌کنند. زنان شهری با استفاده از طبیعت زیبا و گل‌های رنگارنگ به تقلید از آفرینه‌های الهی پرداخته و زیباترین گل‌های مصنوعی را می‌سازند. این موارد حاکی از روح لطیف زنان می‌باشد که به یقین برخاسته از یک بینش ژرف و فلسفه عمیق در هستی‌شناسی است. درخشش استعداد زنان را می‌توان در عرصه تاریخی نیز نظاره‌گر بود، در تاریخ اسلام می‌خوانیم که حضرت امام سجاد علیه السلام آن گاه که خطبه‌های حضرت زینب علیها السلام را شنیدند و نقش‌آفرینی ایشان را در صحنه‌های مختلف مشاهده کردند فرمودند: «یا عمتی انت بعد الله عالمته غیر معلمه» (مجلسی، ۱۳۷۸: ج ۴۵، ۳۱۴) عمه جان! شما با سپاس خدا، دانای تعلیم ندیده هستید.

ج: توانایی رمز گشایی زنان

دیگر توانایی زن، رمز گشایی سریع اوست. و به بیانی دیگر؛ حدس زدن احساسات طرف مقابل می‌باشد، که با مشاهده رفتار غیر گفتاری، بسیار زیبا و زیرکانه می‌تواند حدس زده و مشکل طرف مقابل را بفهمد. از تغییر حالات و صدا و چهره فرد به خوبی و سریع می‌تواند افکار او را بخواند و سریعاً در پی چاره‌ای برای بهبود وضع آن طرف باشد.

د: ارتباط همدلی و هم احساسی زنان

یکی از ویژگی‌های روحی روانی زنان حتی دختر بچه‌ها، اصل پیوند جویی و برقراری ارتباط اجتماعی است. (مجد، ۱۳۷۹: ۲۸) و به بیانی ساده‌تر، ویژگی‌هایی از قبیل ارتباط، همدلی، هم احساسی در بین زنان بیشتر از مردان به چشم می‌خورد. زنان زودتر از مردان ارتباط برقرار می‌کنند، و بعد از ارتباط هم بیش از مردان با اطرافیان خود همدلی و هم احساسی دارند لذا زمانی که ارتباطات نزدیک شد دل‌ها نیز نزدیک شده و سریعتر انسان‌ها نسبت به هم انس

می‌گیرند. و در نتیجه نسبت به یکدیگر احساس مسئولیت می‌کنند و با نصیحت‌های به جا و انتقادهای سازنده، این مسئولیت را به انجام می‌رسانند.

نتیجه: با توجه به این که زنان مسائل روحی و روانی را با روان خود سازگارتر می‌یابند، گرایش قلبی ایشان به دین به وفور بیشتر از مردان می‌باشد. از آنجا که یکی از راه‌های شناخت و کسب معرفت نسبت به جهان اطراف قلب و دل انسان می‌باشد، نقش بینش درونی زنان در حل مسائل استحکام بنیان خانواده را نمی‌توان نادیده گرفت. زنان با درک سریع حالات مخاطب خود بهترین وضعیت برای استمرار ارتباط با مخاطب را ایجاد می‌کنند. چراکه زنان نسبت به اطراف خود احساس مسئولیت می‌کنند، که با نصیحت‌های بجا و انتقادهای سازنده این مسئولیت را به انجام می‌رسانند.

۵- تمایز و تشابه نقش زنان با مردان در حکومت مهدوی

اهمیت نقش زنان را در تمامی صحنه‌ها و مباحث، به خصوص در قسمت تبیین اعتقاد به مهدویت را نباید نادیده گرفت.

اگر بخواهیم تأثیرات نقش تربیتی زنان را در مسائل مربوط به امام زمان علیه السلام بدانیم، در ابتدا باید تمامی مسائلی را که در جامعه اسلامی مطرح است مد نظر داشت و در مرحله بعد با نگاهی دقیق میزان تأثیر زنان را در این مسائل بررسی کرد. چراکه برای به دست آوردن نتیجه خوب و تبیین موفق در زمینه اعتقاد به مهدویت باید تلاش‌ها را از زمان غیبت شروع کرد. و زمینه‌های فکری، اعتقادی، روحی و معنوی را برای همگان مهیا نمود. هر فردی را نسبت به خودش، هدفش، و بالاخره امامش آگاه نمود. با توجه به نظام خلقت زن و مرد، هر دو باید طبق توانایی‌های وجودی‌شان از این مسئولیت سهمی داشته باشند.

چنان که روایات زیادی از ائمه اطهار مبنی بر این که زنان از جایگاه بسیار خوبی، در حکومت حضرت مهدی علیه السلام برخوردار هستند، بیان شده است.

نعمانی از امام باقر علیه السلام نقل کرده که فرمودند: «به خدا سوگند! سبب و اندی خواهند آمد و پنجاه نفر زن نیز در میان آنان آمده است». حضرت در ادامه، در بیان ویژگی‌های این ۳۱۳

نفر می‌فرمایند: «هم النجباء و القضاء و الحکام و الفقها فی الدین: و آنان برگزیدگان، قضاوت-کنندگان، حاکمان و فقیهان در دین می‌باشند» (نعمانی، الغیبه، ۱۳۶۳: ۵۷۹) که این خصایص، حکایت از منزلت و جایگاه این ۵۰ زن برگزیده دارد.

علاوه بر این پنجاه صحابی خاص، چهارصد بانوی برگزیده نیز به همراه حضرت عیسی علیه السلام به کمک حضرت مهدی علیه السلام خواهند شتافت. چنانچه از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل شده که «عیسی بن مریم، به همراه هشتصد مرد و چهارصد زن از بهترین و شایسته‌ترین افراد روی زمین خواهد آمد». (الکوانی، ج ۱، ۱۴۱۱، ۵۳۴).

۶- نقش زنان در حکومت امام زمان علیه السلام

خداوند تبارک و تعالی در کنار آفرینش برگ‌های زرین عالم برگ ظریفی به نام زن را آفرید. زیرا زن جلوه جمال و جلال خداوندی است. زنان از ابتدای آفرینش تاکنون دوران‌های تلخ و شیرینی را پشت سر گذاشته‌اند که گاه همگام با مردان صالح خدا از پیامبر، و یا پیشوای زمان خود پشتیبانی و حمایت نموده‌اند.

در قرآن کریم در کنار هر مرد بزرگ یک زن بزرگ و قدیسه وجود دارد. مانند همسران حضرت ابراهیم علیه السلام و حضرت آدم علیه السلام، مادر حضرت عیسی علیه السلام و موسی علیه السلام و یا زنان دیگری که در تاریخ اسلام به زیبایی می‌درخشند. اما کمتر زن یا مردی است که به مقام حضرت خدیجه علیها السلام برسد. چنان که حضرت امام علی علیه السلام درباره ایشان می‌فرماید: تنها سر پناهی که خانواده اسلام در خود جای داده بود خانه‌ی پیامبر و خدیجه بود. و من سومین آنان بودم. (نهج البلاغه: خطبه ۲۲۴) و یا این که می‌توان حضرت فاطمه زهرا علیها السلام را نام برد، چنان که ایشان بر فرزندان خود مقام امامت دارند و بر پیامبران غیر از خاتم انبیاء برتری دارند. و بنا به فرموده: حضرت حجه ابن الحسن علیه السلام دختر رسول خدا برای من الگوی تمام عیار می‌باشند. (عقلائی، ۱۴۱۱: ۳).

نقش و تأثیر زنان مومن در هیچ حرکتی از حرکت‌های اسلامی پوشیده نیست. و از مهم‌ترین وقایع سرنوشت‌ساز انقلاب حضرت مهدی علیه السلام است، در برخی از روایات حضور زنان از نظر زمان و موقعیت چند صورت دارد:

۱: اول اینکه پنجاه زن از یاران خاص امام زنان می‌باشند. اولین گروه ایشان از کسانی هستند که در زمان حضرت می‌زیستند و در حرم امن الهی خدمت حضرت صاحب‌الامر علیه السلام می‌رسند. امام باقر علیه السلام می‌فرماید: «به خدا سوگند ۳۱۳ نفر می‌آیند که پنجاه نفر آنان زن هستند، که بدون اطلاع قبلی در مکه کنار یکدیگر جمع خواهند شد.» این است معنای آیه شریفه، هر جا باشید خداوند شما را حاضر می‌کند، زیرا او بر هر کاری تواناست. این پنجاه زن یقیناً زنانی هستند، با ایمانی راسخ و پر توان از نیروی الهی که سراسر وجودشان را عشق به امام زمان علیه السلام پر کرده است. که با تمام وجود در خدمت حضرت صاحب زمان یا حکومت ایشان هستند که بدون شک می‌توانند تأثیر بسزایی در آن حکومت داشته باشند. آنچه از آیات و معارف دینی استفاده می‌شود، این است که انقلاب آقا با حضور یارانی مومن و سربازان مطیع صورت خواهد گرفت. و اگر بر فرض هیچ زنی در میان یاران امام به چشم نخورد، باید بدانیم که تمامی مردانی که در صحنه حضور دارند، تربیت‌شدگان دامن مادران با ایمان می‌باشند. این مادران هستند که به عشق خدمت امام زمان علیه السلام به او شیر داده است. و در لحظه لحظه‌ی زندگی مهر ائمه را در قلب و ذهن فرزندش زنده کرده است، و از همان کودکی فداکاری و دوست داشتن امامان را به او آموخته است. امام خمینی در این باره می‌فرماید: «زن نقش بزرگی را در اجتماع دارد. زن مظهر تحقق آمال بشری است. زن پرورش‌دهنده زنان و مردان ارجمند می‌باشد. دامن زن محل تربیت، بزرگ مردان و بزرگ زنان است.» (خمینی، ۱۳۶۴: ۱۱۱).

۲- نقش تربیتی زنان در تداوم اعتقاد به مهدویت

انتظار کشیدن فرضیه‌ای است که در گروه عبادات قرار گرفته و خداوند در قبال آن پاداش و اجر وافر و نصیب منتظران واقعی می‌کند.

«وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ

نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْنَ وَ سَأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا» (نساء: ۳۲)

و زنهار، آنچه را خداوند به [سبب] آن، بعضی از شما را بر بعضی [دیگر] برتری داده آرزو نکنید. برای مردان از آنچه [به اختیار] کسب کرده‌اند بهره‌ای است، و برای زنان [نیز] از آنچه [به اختیار] کسب کرده‌اند بهره‌ای است. و از فضل خدا درخواست کنید، که خدا به هر چیزی داناست.

قال رسول الله ﷺ: افضل العباد، انتظار الفرج» (عبدلی چارلی، ۱۳۹۰: ۳۰۳) بهترین

عبادت‌ها انتظار گشایش (فرج حضرت مهدی عج) است.

چراکه حوادث ناگوار و دوری از امام عزیز، نتوانسته آنان را از مسیر حق و بندگی خدا خارج کند، و به مسیر دیگری بکشاند، که جز کفر و فساد عملی و اعتقادی چیز دیگری نتیجه‌اش نباشد. اما ارزش و اهمیت انتظار را در کلام ائمه اطهار جویا می‌شویم: حضرت امام سجاد ع در این باره می‌فرماید:

«إِنَّ أَهْلَ أَهْلِ زَمَانِهِ الْقَائِلِينَ بِإِمَامَتِهِ الْمُنتَظِرِينَ لظُهُورِهِ أَفْضَلُ أَهْلِ كُلِّ زَمَانٍ لِأَنَّ اللَّهَ -

تعالی ذکره - أَعْطَاهُمْ مِنَ الْعَقْلِ وَالْإِفْهَامِ مَا يَصَادِرُ بِهِ الْغَيْبِ عَنْهُمْ بِمَنْزِلَةِ الْمَشَاهِدَةِ وَجَعَلَهُمْ

فِي ذَلِكَ الزَّمَانِ بِمَنْزِلَةِ الْمُجَاهِدِينَ بَيْنَ يَدَيِ رَسُولِ اللَّهِ عَلَيْهِ وَآلِهِ بِالسَّلَامِ» (مجلسی، ۱۴۰۳:

ج ۵۲، ۳۰۸).

براستی اهل زمان او (امام مهدی عج) که قائلین به امامت او و منتظرین ظهور او هستند،

افضل اهل همه زمان‌ها می‌باشند. زیرا خداوند تعالی ذکره به قدری از عقل و فهم ما به آنان

عطاء فرموده که به وسیله آن عقول و افهام غیبت (غیبت امام) نزد آن‌ها به منزله مشاهده و

عیان گردیده (مثل این است که امام را می‌بیند) و خداوند آنان را در آن زمان به منزله مردمی

که در رکاب رسول خدا صلی الله علیه و آله شمشیر می‌زدند، قرار داده است.

در این حدیث به وضوح می‌بینیم که کدام منتظر، و کدام انتظار مورد مدح و ستایش قرار می‌گیرد. چنان که می‌دانیم در اصول دین تقلید جایز نمی‌باشد. و مسئله امام شناسی نیز جزء اصول دین است. مسئله انتظار هم جدا از بحث امامت و امام شناسی نمی‌باشد، به گفته همه علماء هر کس باید اصول دین خود را با استدلال به دست آورد.

لذا انتظار هم باید بر اساس استنباط و بصیرت کامل باشد. و دیگر این که فرد منتظر باید به انتظار خود ترتیب اثر بدهد.

زنان با توجه به موقعیت‌ها و عرصه‌های مختلف زندگی دارای نقش‌های متفاوتی هستند. بنابراین در هر موقعیتی وظیفه خاصی را ایفا می‌کنند. نقش اساسی زنان در تبیین و تداوم اعتقاد به مهدویت در سه عرصه مطرح می‌باشد.

(۱) نقش فردی زن مسلمان: در این عرصه چنان که حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: لازم و ضروری است که انسان‌ها در قدم اول خودشناسی داشته باشند. تا بدانند که چه کسی هستند، و نسبت به مردم و جامعه، مذهب و اعتقادات خود چه وظیفه‌ای دارند. (ری شهری، ۱۳۷۷: ج ۸، ۳۵۶۷).

(۲) عرصه خانواده: وقتی که زن و مرد خودشان را شناختند و در تعامل با یکدیگر زندگی مشترک را شروع کردند، نقش خانوادگی آن‌ها شکل می‌گیرد. بنابراین، با توجه به تفاوت در نوع خلقت، هر کدام تأثیرات متفاوتی بر مسائل اقتصادی، مذهبی، فرهنگی جامعه می‌گذارند.

(۳) عرصه اجتماعی: این عرصه جایگاهی است، که زن و مرد پس از خودسازی‌های مقدماتی وارد این عرصه می‌شوند، و هر دو مکمل نقش یکدیگر می‌باشند.

چراکه زن مدیر امور خانه و مرد هم مدیر امور بیرونی می‌باشد. زنانی که در جامعه اسلامی زندگی می‌کنند، وظیفه بسیار سنگینی به عهده دارند، و این مسئولیت خطیر یعنی: تربیت نیرویی با ایمان، مهدی‌پذیر و مهدی‌باور می‌باشد. حال به دلیل این که زنان اسلامی وظیفه خود را آگاهانه و خالصانه انجام دهند باید در ابتدای امر، بدانند که انتظار چه امامی را می‌کشند، این امام چه دیدگاهی و یا چه جایگاهی در حکومتش برای زنان در نظر دارد!

با توجه به احادیث وارده از ائمه اطهار علیهم السلام که در این باره می‌فرماید: (جمعی از مؤلفان، ۱۳۹۰: ۷۷) در حکومت حضرت مهدی علیه السلام دیدگاهی که نسبت به زنان دارند دقیقاً همان دیدگاه پیامبر اسلام می‌باشد. زیرا آقا می‌آیند که سیره فراموش شده جدش را احیاء نمایند. در حکومت امام زمان علیه السلام انسانیت زن برای او حفظ می‌شود. وبه زن، جایگاه زن بودنش را کمال و تمام می‌دهند.

مادری؛ در جامعه مهدوی یک شغل کاملاً اصیل می‌باشد.

و از آن گذشته بهترین و مؤثرترین زمینه‌ای است که می‌توان برای احیای اعتقاد به مهدویت و تحکیم آن، تلاش و فعالیت نمود. بنابراین، با ایفای نقش انسان‌سازی و تأمین نیروی انسانی است که زنان می‌توانند؛ پیرو، یاور و مبلغی صالح برای امام زمان خود باشند. چراکه آنچه در جامعه اسلامی برای زنان در درجه اول حائز اهمیت می‌باشد رسیدن به کمال فردی و قرب الهی است. و در مرتبه بعد اگر این کمال حاصل شود ارتباطات بعدی را به نحو احسن انجام خواهد داد.

۸- نقش مادر در تأثیرگذاری مسائل معنوی و عقیدتی

انجام وظیفه و سروسامان دادن به بچه‌ها از عهده هر مادری ساخته است، اما آنچه مهم است جنبه معنوی می‌باشد، لذا تنها مادرانی موفق می‌شوند، که زنانی مؤمن آگاه به مسائل اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و بخصوص مسائل اعتقادی البته طبق نیاز، روز باشند. چراکه مادران باید در قدم اول خودسازی را از وجود خودشان شروع کنند. همیشه تنها صرف بیان و گفتار مادر مؤثر واقع نمی‌شود. بلکه بیان و گفتار مادر باید همراه با تقوا، عمل، اخلاص و خضوع در برابر خداوند باشد. تا در تربیت و اصلاح کودکش مؤثر واقع شود. و بعد دینی و اعتقادی او را نسبت به حضرت مهدی علیه السلام تقویت کرده باشد. لذا قبل از هر کاری مادر باید برای خود مشخص کند که چگونه فرزندی را می‌خواهد تربیت نماید و در خدمت حکومت حضرت امام زمان علیه السلام قرار دهد. و اما بعد از تصمیم‌گیری، مادران باید کار و تلاش خود را از همان سال‌های طفولیت فرزندان آغاز کرده و اعتقادات درستی را برای او پایه‌ریزی نمایند. از همان کودکی

کلمه توحید را به زبان او جاری کرده و گوش و ذهنش را با الفاظ و یا کلمات دینی و مذهبی آشنا سازند. با گفتاری که قابل فهم برای او باشد، بین کودک و خداوند ارتباط برقرار کند مفاهیم خوب و بد را به او بفهماند. چراکه از انجام بدی‌ها اکراه داشته باشد. یک مادر آگاه و متدین می‌تواند در متن زندگی ساده و روزمره‌ی فرزندش نقایص او را اصلاح کند. و کودک در حین بازی‌های خود مسائلی مانند پریشانی، تجاوز، ترس، بدی و خوبی و بخشش و دوست داشتن را بیاموزد. مادران می‌توانند در پاسخ پرسش‌های ابتدای کودکشان، البته به زبان کودکان از دین اسلام، ائمه اطهار و بویژه امام زمان علیه السلام تبلیغ داشته باشند. مادران باید در قدم اول آگاهی‌های لازم را کسب کنند و با در نظر داشتن همه جوانب تربیتی، کودکش را پرورش دهد. خلاصه این که راز موفقیت مردان بزرگ این بوده است که مادرانی با تقوا داشته‌اند.

۹- تأثیر زنان به عنوان همسر در استحکام اعتقادات دینی

یکی از نقش‌های مؤثر و مهم زنان در آفرینش، نقش همسری می‌باشد. که این نقش عامل اصلی در تکامل زنان و همسران‌شان باشد. زنان اگر به مسائل دینی و اعتقادی بویژه مسائل اعتقادی مربوط به امام زمان علیه السلام آگاهی لازم را داشته باشند، با استفاده از موقعیت‌شناسی دقیق و قوه‌های درونی خود می‌توانند این اعتقادات را کم‌کم در خانواده طوری بیان کنند که به عنوان یک اصل مهم دینی جا افتاده، و تأثیر خود را در خانواده که کوچک‌ترین نهاد جامعه است، گذاشته باشد. زنان جامعه ما اگر بخواهند حرکتی برای استحکام اعتقادات دینی و مهدوی داشته باشند؛ باید در تمام زمان‌ها برای رسیدن به هدفشان به دنبال فرصتی مناسب برای تکرار و تمدید این اعتقادات باشند. لذا زنان مسلمان باید مهارت لازم را برای مدیریت خانه به دست بیاورند. تا بتوانند بهترین استفاده‌ها را از هر فرصتی کرده باشد. زنان مدیر و آگاه در زندگی مشترکشان حتی در هنگام، مواقع خاص (بحث در مورد مسائل اعتقادی) سعی می‌کنند جهت بحث را به مسیری صحیح هدایت کنند تا موجب کاهش تنش بشوند. زیرا این عمل ساده باعث می‌شود که از جوشش شدید احساسات گرفته شود، و به طرفین فرصت دهد، که بتوانند روی موضوع مورد بحث تمرکز نمایند. یکی از راه‌های تأثیرگذاری زنان بر اعتقادات همسران‌شان؛ محبت خالصانه می‌باشد؛ چراکه زنان متدین خود را باور دارند. توانمندی‌های

خود را می‌شناسند، مسئولیت و سهم خود را در ایجاد خوشبختی زندگی دنیوی و اخروی، درک کرده و آن را با عشق و علاقه پذیرفته است. زمانی که زن، برای خدا و با تمام وجود خالصانه به شوهر و اطرافیان محبت می‌کند و نیروی خود را برای خدمت در خانواده به کار بگیرد، رفتار شایسته و گفتار او، همسرش را خواسته یا ناخواسته مجذوب فطرت پاک او می‌کند. بنابراین زنان مؤمن زیرکانه می‌توانند از این فرصت‌ها برای آگاهی بیشتر شوهرش از حقایق و محکم کردن پایه‌های اعتقادی او تلاش خود را بنمایند. و به وسیله رفتار مهر آمیز سازنده‌اش به صورت غیرمستقیم، بهتر می‌توانند تغییرهای مثبتی، چه اعتقادی و چه اخلاقی در خانواده ایجاد نمایند.

۱۰- راهبردهای بهینه‌سازی ایفای نقش زنان در جامعه مهدوی

وظایف زنان در جامعه مهدویت چیست؟ آیا وظیفه انسان‌سازی را در جوامع کنونی زنان انجام می‌دهند، یا خیر، این وظیفه در بیرون از خانه انجام می‌گیرد؟ کمی تأمل به شواهد، درمی‌یابیم که انسان‌سازی و یا فرهنگ انسان‌سازی امروزه توسط ساختارهای اجتماع صورت می‌گیرد. چنان‌که به عنوان مثال خانواده‌هایی را مشاهده می‌کنیم که پدر و مادر هر دو متدین هستند، اما فرزندان جور دیگری می‌باشند، زیرا زمانی که یک فرهنگ وارد جامعه‌ای شود و در آن‌جا حکم‌فرما شد، ناخودآگاه آن‌طور که سیستم آن فرهنگ اقتضاء می‌کند، انسان‌ها را می‌سازد. به عنوان مثال در نظام سرمایه‌داری؛ هدف رسیدن به رفاه و مادیات بیشتر است. لذا این فرهنگ، حرص، طمع حسد و چشم و هم‌چشمی و تجمل‌گرایی و مدپرستی را با خود می‌آورد. حتی اگر آن جامعه اسلامی باشد، باز هم تأثیرات این فرهنگ بر مردم آن جامعه بخوبی نمایان است. امروزه جامعه و فرهنگی که در آن، است تأثیر زیادی بر افراد جامعه و شکل‌گیری هویت آن‌ها، پایداری و یا عدم پایداری خانواده‌ها دارد.

نتیجه‌گیری

در مجموع با توجه به بحث‌های مطرح شده می‌توان نتیجه گرفت که زنان نقش بسزایی در تبیین و تداوم اعتقاد به مهدویت و جامعه مهدوی و همچنین تأثیرگذاری بر گسترش فرهنگ

مهدوی و از همه مهم‌تر، تربیت فرزندان برای اصلاح خانواده و بعد هم اصلاح جامعه دارند. و از طرفی دیگر احساس می‌شود که زنان مسلمان باید سطح آگاهی و آشنایی خودشان را در زمینه اعتقادات مذهبی و بویژه اعتقاد به مهدویت بالا ببرند. زیرا بدون بهره‌گیری از آداب و دستورات دینی نمی‌توان در تربیت والایی که یکی از بهترین رسالت‌های یک مادر مهدی‌پرور است موفق باشند.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم، مترجم مهدی الهی قمشه‌ای.
- نهج البلاغه
- پورسید آقایی، مسعود؛ محمدرضا جباری و حسن عاشوری و سعید حکیم؛ درسنامه تاریخ عصر غیبت؛ ۱۳۸۲.
- پیره، روزه؛ روان‌شناسی زن و مرد؛ ترجمه: دکتر محمدحسین سروری، جانزاده، ۱۳۷۷.
- تونه‌ای، مجتبی؛ موعودنامه؛ میراث ماندگار، ۱۳۸۵.
- جعفری؛ کتاب نقد حقوق زن؛ ۱۳۸۷.
- حکیمی، محمد و سیدهادی حسینی و علی راسخ و محمد نجات؛ کتاب زن؛ امیر کبیر، ۱۳۸۱
- حکیمی، محمد؛ عصر زندگی؛ هاتف هجرت، ۱۳۷۱.
- دوست محمد، هادی؛ بقیة‌الله (رسالت شیعه)؛ نشریه ستاد برگزاری میلاد حضرت مهدی علیه السلام، ص ۳۵۷.
- زراعتی طرزقی، زهرا؛ پایان نامه (فلسفه انتظار و وظیفه مردم در دوران غیبت)؛ ۱۳۸۳.
- سیدزاده، مرضیه؛ پایان نامه (رسالت زنان در نهضت عاشورا)؛ ۱۳۸۴.
- سیدنژاد، سیدرضا؛ وظایف شیعیان در زمان غیبت؛ تهذیب، ۱۳۸۰.
- صادقی‌ارزگانی، محمدامین؛ آموزه‌های مهدویت در عرفان اسلامی؛ علمی‌فرهنگی کنیه، ۱۳۸۶.
- صانعی گلپایگانی، اصالت مهدویت؛ قم: ۱۳۷۵.
- طبسی، نجم الدین؛ گفتمان مهدویت، (سخنرانی)؛ مؤسسه فرهنگی انتظار نور، ۱۳۸۰.
- فقیه ایمانی، محمد باقر؛ شیوه‌های یاری قائم آل محمد؛ عطر عترت، ۱۳۸۴.
- فیروزه‌چی، آسیه؛ شخصیت زن اسلامی؛ ۱۳۸۷.
- قائمی، علی؛ نقش مادر در تربیت؛ امیری، ۱۳۶۸.
- قمی، عباس؛ مفاتیح الجنان؛ صبا.

- کلینی، محمد بن یعقوب؛ اصول کافی؛ ج ۲، اسوه، ۱۳۸۵.
- کورانی، علی؛ معجم الامام المهدی (ع)؛ ج ۱، قم: موسسه معارف اسلامی، ۱۴۱۱.
- مجتهدی سیستانی، سید مجتبی؛ دولت کریمه امام زمان (ع)؛ الماس، چاپ ۲، ۱۳۵۸.
- مجد، محمد؛ روان شناسی زن و مرد (انسان در دو جلوه)؛ جامعه ایرانیان، ۱۳۷۹.
- مجلسی، محمد باقر؛ مهدی موعود، بحار الانوار؛ ج ۱۳، ترجمه علی دوانی، دارالکتاب الاسلامیه، ۱۳۷۸.
- مجله انتظار فصلنامه علمی تخصص ویژه امام مهدی (ع)، شماره ۵، ۱۳۸۱.
- مطهری، مرتضی؛ قیام و انقلاب حضرت مهدی (ع) (انسان و سرنوشت)؛ تهران: صدرا، ۱۳۶۱.
- معین الاسلام، مریم و ناهید طیبی؛ روان شناسی زن در نهج البلاغه؛ بهشت بینش، ۱۳۸۱.
- مکارم شیرازی، ناصر؛ تفسیر نمونه؛ ج ۲۲، دارالکتاب الاسلامیه، ۱۳۸۳.
- موسوی اصفهانی، سید محمد؛ مکیال المکارم؛ مترجم سید مهدی حائری قزوینی، ۱۳۸۱.
- نشریه قدس، (مقاله، مهدویت باید به یک استراتژیک تبدیل شود) شماره، ۱۳۸۵.
- نشریه موعود (مقاله، آثار تربیتی انتظار امام زمان (ع) آیت الله حائری شیرازی شماره: ۶، ۱۳۷۷.
- نعمانی، محمد بن نعمان؛ الغیبه؛ ترجمه: جواد غفاری، چ اول، تهران: کتابخانه صدوق، ۱۳۶۳.
- نوابی نژاد، شکوه؛ روان شناسی زن؛ جامعه ایرانیان، ۱۳۷۹.
- نینوا تأملی نو، جمعی از نویسندگان، مرکز تخصصی مهدویت. ۱۳۸۳.
- هدایتیان، علی؛ آشتی با امام زمان (ع)؛ نشر آفاق، چاپ ۴، ۱۳۸۶.
- سایت (www.shodkam.ir)
- سایت (www.antezar.ir)
- سایت (www.amam mahdi.Ir)